

## ДЕЩО ПРО НАЩАДКІВ АПОЛЛОНА СКАЛЬКОВСЬКОГО (До 200-річчя з дня народження історика)

У цій статті ми хочемо навести біографічні відомості про деяких нащадків російського та українського історика, першого ґрунтового дослідника історії запорозького козацтва Аполлона Олександровича Скальковського (1808-1899) у зв'язку з 200-річчям від дня його народження.

Не можемо не висловити подяку відомому дослідникові життя і творчості Аполлона Скальковського професору Вадиму Хмарському (Одеса) за допомогу у написанні цієї статті. Довгий час досліджує родовід Скальковських також петербурзька дослідниця Марина Доммес.

Дружиною А.О.Скальковського була донька сербського емігранта полковника Степана Живковича (1780-1831) [8]. За іншими даними він помер в Полтаві 1835 року. С.Живкович – відомий діяч у справі визволення Сербії від турецького панування, колишній секретар Карагеоргія, котрий після смерті останнього знайшов притулок у Росії. У 1819 р. він переселився з Волощини до Кишинева, де його 1822 р. провідав Вук Караджич. Навідався до нього також і російський поет О.С.Пушкін під час свого перебування в Бессарабії і від Живковича дістав чимало відомостей про Карагеоргія, що йому слугувало основою для поезій „Пісня про Георгія Чорного” і „Донці Карагеоргія” з циклу пісень західних слов'ян.

Сучасний сербський дослідник М.А.Радое Костіч пише, що С.Живкович після декількох років життя в Полтаві помирає в цьому місті, а його дружина Любіца повертається до Белграду, де користувалася його пенсією до смерті. „Про долю його нащадків, – пише цей дослідник, – відомостей не збереглося” [7].

У цій статті ми простежимо долю деяких його нащадків. Донькою Стефана Живковича і дружиною Аполлона Скальковського була Софія Степанівна Живкович (1825-1877), матір'ю якої Марина Доммес називає Єлизавету, уроджену Тодорович. Та була родичкою відомого сербського письменника й дослідника Вука Караджича й допомагала йому у збиранні сербських народних пісень. За даними петербурзької дослідниці вона померла 1831 року. Натомість М.А. Радое Костіч пише, що дружина Живковича на ім'я Любіца повертається до Белграда, де користувалася пенсією чоловіка до смерті.

На смерть Софії Степанівни Живкович відгукнувся К. Триполитов некрологом на сторінках “Новоросийского телеграфа” [6]. Про неї відомо, що народилася вона в Кишиневі, закінчила Одеський інститут шлехетних панянок. Вчилася за казенний рахунок. Як і її брат Василь Живкович, котрий здобував освіту в Рішельєвському ліцеї, став військовим, але 1850 року помер від туберкульозу [5].

Словник Брокгауза і Ефрона пише про двох дітей історика Аполлона Скальковського — сина Костянтина і дочку Анну. За даними Марини Доммес,

дітей у родині Скальковських було багато, та деякі повмирали немовлятами, а дві доньки у віці п'ятнадцяти років.

Найстарший син Скальковських Олександр Аполлонович (1841-1893) закінчив 1861 року юридичний факультет Новоросійського університету в Одесі, зробив стрімку, але не довговічну кар'єру. Спочатку служив суддею на Кавказі, потім в рідному місті Одесі при графі В.В.Левашові (1834-1898) – кутаїському губернаторі (1867-1873) і одеському градоначальнику (1874-1878). Коли їхню команду зі скандалом відправили у відставку, обидва вони поїхали до Санкт-Петербургу клопотати місця.

Можна сказати, що Олександрові Скальковському поталанило: його зробив правителем своєї канцелярії граф Михайло Тарієлович Лоріс-Меліков – герой російсько-турецької війни 1877-1878. М.Т.Лоріс-Меліков у 1879-1890 рр. був генерал-губернатором у Харкові, після чого цар викликав його до столиці і зробив “оксамитовим диктатором” – головою Верховної розпорядчої комісії, яка готувала продовження реформ і навіть деяку подобу конституції. Олександр став членом цієї комісії і віце-директором господарчого департаменту МВС. Внаслідок чергового замаху на царя плани лібералізації в Росії були перекреслені, як і політичний злет М.Т.Лоріс-Мелікова і Олександра Скальковського.

Згодом Олександр Скальковський працював директором Господарського департаменту (1881-1884), а з 1884 року і до кінця життя обіймав посаду помічника начальника Управління пошт і телеграфів. Захворівши за рік до смерті на сухоти, він за порадою свого родича лікаря Льва Бертенсона поїхав до Криму, але лікування там не допомогло, як і лікування в рідній Одесі. Він повертається до Петербурга, де й помирає 2 січня 1893 року [5].

На відміну від Олександра його брат Костянтин передбачливо не пов'язав свою кар'єру з ризикованими політичними іграми і його перебування в zenіті слави було тривалішим і плідним. Словник Брокгауза і Ефрона подає інформацію про двох дітей історика – сина Костянтина і дочку Анну. В статті про сина історика говориться, що Костянтин Аполлонович Скальковський (1843-1906) – адміністративний діяч і письменник – народився 1843 року в Одесі. Освіту дістав у шляхетному пансіоні при Рішельєвському лицейі і в Інституті корпусу гірничих інженерів. Вступивши на службу по гірничому відомству, він здійснював геологічні та геогностичні дослідження в північних губерніях Росії, на Мангишлацькому півострові і в землях Оренбурзького козачого війська, а також вивчав господарство гірничих заводів уральських, підмосковних та олонецьких. 1866 року видав брошуру “Чи варто заохочувати нашу промисловість”. У 1867-му Костянтин Аполлонович Скальковський був обраний секретарем новозаснованого “Товариства для сприяння російській промисловості та торгівлі”, і посаду цю обіймав близько десяти років.

Згодом він був членом комісії, котра опрацювала митний тариф 1891 року. Син історика читав у Петербурзькому гірничому інституті курс гірничозаводської статистики, разом з політичною економією. Костянтин Скальковський був секретарем Гірничого Вченого Комітету, складав і

редагував у 1870-1881 рр. видавані комітетом “Збірники статистичних відомостей по гірничій і соляній частині”. Він здійснив на доручення міністерства фінансів низку поїздок Росією та закордон задля вивчення різних торговельно-промислових питань. Наслідком їх стали розвідки про Суецький канал та його значення для російської торгівлі, термінове поштове пароплавство в Росії і за кордоном, гірниче законодавство в Сполучених Штатах, російську торгівлю в Тихому океані, російський торговельний флот і термінове пароплавство на Чорному та Азовському морях.

К.Скальковський обіймав посади віце-директора Гірничого департаменту, члена Гірничого Вченого Комітету та Гірничої ради, а в 1891-1896 рр. був директором Гірничого департаменту. За час керування Скальковським гірничим відомством відбулася ціла низка важливих законодавчих заходів по гірничій частині. Початок гірничої свободи, поборником котрої К.Скальковський виступив ще в 1860-х роках, дістав щодо казенних земель подальший розвиток. При К.Скальковському велася велика підготовча робота по відкриттю в Катеринославі в 1899 році Вищого гірничого училища.

К.Скальковський був не лише зразковим чиновником, але й обдарованим журналістом і літератором (історичні романи писав і його батько). Він виступав з газетними статтями переважно в “Санкт-Петербурзьких ведомостях” та у редагованому його добрим знайомим Олександром Суворіним “Новом времени”. До речі, К.Скальковський був у центрі тогочасного столичного життя, тому на нього часто посилаються в своїх щоденниках Олександр Суворін (перевидання: Дневник. – М., 1992) та Олександра Богданович (перевидання: Три последних самодержца, М. 1990).

У своїх статтях Костянтин Аполлонович торкався найрізноманітніших питань. Таким же розмаїттям зацікавлень позначені окремо видані ним подорожні нотатки та інші твори: “У Парижі” (три видання), “Сучасна Росія” (три видання), “Наші державні та громадські діячі” (два видання, один з розділів цієї книги перекладено французькою), “Танці і балет та їх місце в ряду красних мистецтв” (два видання), “Про жінок, думки старі і нові” (11 видань), “Зовнішня політика Росії і становище іноземних держав” (1897), “У театральному світі” (1899) та ін.

Хоча кар’єру Костянтин Скальковський робив чиновницьку, проте в пам’яті багатьох він лишився як видатний балетний критик! Недарма іноді він підписувався як “Балетоман”, а замітку про нього вміщено в радянський час і в енциклопедії “Балет” (1981). Там же уточнено деякі біографічні відомості порівняно з енциклопедією Брокгауза і Ефрона. Місцем народження К. Скальковського подано не Одесу, а Петербург, а дата народження вказана така: 6(18) квітня 1843 року. Також уточнено і дату його смерті. Якщо енциклопедія Брокгауза і Ефрона подає 1905 рік, то енциклопедія “Балет” зазначає, що К.Скальковський помер 6 (19) травня 1906 року [3].

Балетна енциклопедія подала й інші книжки з доробку Костянтина Аполлоновича. З сучасників про нього залишив спогади В.Б.Бертенсон, автор книги “Из воспоминаний о К.А.Скальковском” (СПб, 1912). Автор книжки

близько знав його як родич. Справа в тому, що Василь Бернардович Бертенсон доводився рідним братом Левові Бертенсону, одруженому з рідною сестрою Костянтина Скальковського. Сам К.Скальковський не був, захоплювався багатьма жінками і мав у них успіх, мав репутацію світського лева [5].

Третій син Аполлона Скальковського і його дружини Софії Павло (1849-1912) навчався у Першому кадетському корпусі. Та військова служба була йому не до вподоби. Тому, подавши у відставку, він від 1870 року працював на залізничному транспорті. Коли Одеська залізниця перейшла до складу Південно-Західної залізниці, Павло Скальковський переїхав до Києва, де працював помічником у Сергія Вітте по комерційній частині. У 1883 році він керував Московсько-Рязанською, а через сім років перейшов на Московсько-Казанську залізницю, яка при ньому стрімко розвивалася. Будучи членом правління цієї залізниці, він від 1900 року завідував комерційним відділом. Попри велику свою зайнятість на роботі, як і брат Костянтин, Павло співробітничав з газетою “Новое время”, захоплювався театром і передусім балетом.

У родині Аполлона і Софії Скальковських підростали також доньки Єлизавета (1845-1860) та Софія (1848-1863). Проте їм судився недовгий вік. Марина Доммес посилається на їхні дитячі листи, які збереглися, згадки про них у листах рідних. Батьки оточили доньок турботою і піклуванням, намагалися дати їм гарну освіту, віддали їх до Одеського інституту шляхетних панянок. Навчалися дівчатка добре, та після серйозної хвороби обидві передчасно померли.

Марина Доммес дослідила також долі ще двох доньок Аполлона Скальковського. Людмила Аполлонівна (1858-1919/20) одружилася з адвокатом Володимиром Васильовичем Фрейгангом (народився не пізніше 1865 р., помер у 1906 р.) якому обіцяли успішну кар'єру. Та насправді все виявилось зовсім по-іншому, зазначає дослідниця. Він став розважатися на стороні, наробив боргів, і Людмила була змушена з трьома дітьми виїхати з Мінська до батька в Одесу. У Людмили було троє дітей – син Анатолій і дві доньки – Наталя і Софія. Анатолій (1883-1920/30) закінчив військовий корпус, служив в Одесі, а потім брав участь у російсько-японській війні. Закінчивши війну в чині поручика, мав бойові нагороди. Деякий час працював у банку, в канцелярії Міністерства Внутрішніх Справ. Після революції 1917 року його сліди губляться [5].

Доля доньок Людмили Аполонівни не простежена. Відомо лише, що обидві були заміжні, а Софія мала трьох синів.

Життя молодшої доньки Скальковських Леоніди (1859-1884) виявилось коротким. За допомогою братів, котрі оплатили необхідні витрати, вона приїхала 1878 року до столиці, в Петербурзі вступила до Консерваторії, де навчалася співу. Але вже 1880 року одружується з Олександром Петровичем Плетньовим (1852-1911) – сином редактора журналу “Современник”, поета і критика, друга Пушкіна Петра Олександровича Плетньова (1792-1866). Та їхнє родинне життя було недовгим. 1884 року Леоніда померла. Чоловік Леоніди

служив помічником правителя справ Гірничої Ради, мав чин колезького асесора. Їхній син Петро (1883-1972) вчився в училищі правознавства, служив у Сенаті. За родинною традицією багато уваги приділяв літературі і мистецтву, добре знав живопис. Помер Петро Плетньов в еміграції у Франції і разом з дружиною Наталею Михайлівною (в дівочтві Алферакі, 1891-1971) поховані на кладовищі Сент-Женев'єв-де-Буа [5].

Тепер переходимо до ще однієї доньки Аполлона Скальковського. В енциклопедії Брокгауза і Ефрона про неї подано таку коротку інформацію: “Скальковська-Бертенсон Ганна Аполлонівна – російська співачка-сопрано, народилася 1855 року. Музичну освіту дістала в Петербурзькій консерваторії. 1875 року співала на Маріїнській сцені. Незабаром одружилася з відомим лікарем Л.Б.Бертенсоном і присвятила себе переважно педагогічній діяльності”.

Докладнішими відомостями про дочку історика ми зобов'язані еміграційному російському авторові К.Аренському, котрий знав її до війни в Естонії і лишив цікавий спогад про неї. К.Аренський, на спогади якого ми посилатимемося, – це псевдонім Костянтина Євгеновича Арнсбургера (1905-1985) – фармаколога, театрального діяча, журналіста, який від 1950 року жив у США, поставив низку драматичних вистав у Російському центрі Сан-Франциско і був співробітником «Нового русского слова».

Проте К.Аренський називає Скальковську не Ганною, а Ольгою. Ім'я Ольги Аполлонівни Скальковської відоме нині лише дуже невеликому колу шанувальників вокального мистецтва, зазначав він, а тим часом воно тісно пов'язане з культурним життям старого Петербурга [1].

У виданій в Москві книзі “Музична спадщина: Римський-Корсаков – Дослідження, матеріали, листи” описано концерт Безплатної Музичної Школи в Петербурзі 13 листопада 1879 року, котрим диригував Римський-Корсаков: ”Весь наш музичний генералітет: Кюї, Бородин, Мусоргський, Стасов, співачки Леонова, Скальковська та ін. були наявні...”

Ольга Скальковська, згадував К.Аренський, маючи з юності чудовий голос, по закінченні Одеського інституту шляхетних дівчат вступила до Петербурзької консерваторії, котру закінчила з медаллю по класу відомого професора співу Камілло Еверарді (1825-1899). За цим настала черга негайного вступу до трупи Імператорської опери, де вона з дуже великим успіхом виконувала перші ролі в операх “Фауст”, “Гугеноти”, “Руслан і Людмила” тощо.

В опері Даргомижського “Кам'яний гість” їй належала честь бути першою виконавицею ролі Лаури, партію котрої вона співала за життя композитора, заслуживши його високу оцінку. Пробувши на сцені лише два роки (1875 і 1876), вона одружилася з відомим лікарем Левом Бернардовичем Бертенсоном (1850-1929), що спричинило її відхід зі сцени і викликало превеликий жаль публіки, критики і театральної дирекції.

Помітна постать зятя А.Скальковського заслуговує окремої уваги. Лев Бертенсон вважався знаним лікарем і гігієністом. Він закінчив у 1872 році

Медико-хірургічну академію, після чого зайнявся внутрішньою медициною в приватних клініках, а потім у петербурзькій Різдвяній міській лікарні та столичному Миколаївському військовому шпиталі, де був консультантом з внутрішніх хвороб. Від 1890 року – член Гірничого Вченого Комітету (чи не завдяки своякові Костянтину Скальковському?). 1895 року Лев Бернардович став лейб-медиком. З 1898 року він неодмінний член медичної ради. З його ініціативи запроваджено викладання першої допомоги в нещасних випадках і професійної гігієни в гірничих училищах та в Гірничому інституті в Петербурзі. Він був автором численних наукових праць, найбільшою з яких була його книга “Лікувальні води, грязі і морські купання в Росії і за кордоном”(СПб, 1901).

Лев Бертенсон, як і його молодший брат Василь, були любителями музики, приятелями братів Чайковських. Василь Бертенсон лікував Петра Ілліча Чайковського і коли той несподівано захворів холерою, звернувся за допомогою до досвідченішого брата Лева. Хвороба розвивалася дуже стрімко, й за кілька днів Петра Чайковського не стало. Братам Бертенсонам дісталось від тодішніх зубрів петербурзької преси – Олександра Суворіна та Власа Дорошкевича за те, що вони не врятували геніального композитора. Проте брат Петра Ілліча Модест Чайковський відкритим листом виступив на захист лікарів [4].

На Лева Бертенсона як на медичний авторитет, посилається А.П.Чехов у листі до О.Суворіна від 30 грудня 1888 року. Лікар Л. Бертенсон консультував і Льва Толстого, коли тяжко хворий письменник на початку 1902 року жив у Гаспрі в Криму. Толстой записав у щоденнику 23 січня 1902 року: „Все слабкий. Приїхав Бертенсон” [9].

Та повернімося до доньки Аполлона Скальковського Ольги. Її блискуче розпочата оперна кар’єра обірвалася. Але любов до мистецтва й особливо до музики залишилася у неї на все життя. Вона ще тривалий час виступала в концертах і займалася вокально-педагогічною діяльністю. В її домі постійно зустрічалися і виступали найвидатніші діячі російського і зарубіжного мистецтва. У недільні вечори там можна було побачити Тургенева, Достоевського, Гончарова, Лєскова, Олексія Толстого, Чайковського, Мусоргського, Кюї, Глазунова, Бородіна, Станіславського, Качалова, Шаляпіна та багатьох інших видатних людей, чиї імена назавше увійшли до історії мистецтва. Тут постійно влаштовувалися домашні концерти, на яких виконувався найрізноманітніший репертуар, уривки з опер, струнна камерна музика, драматичні сцени. Співакам акомпанувала або ж сама господиня, або Цезар Кюї, або хтось з інших гостей-піаністів. Душею всіх цих прецікавих вечорів була Ольга Аполлонівна.

Відомий художник барон Ернст Карлович Ліпгарт (1847-1932) написав чудовий, дуже цікавий композицією портрет Ольги Аполлонівни, на якому вона зображена в білому платті на білому тлі. Портрет цей було передано до Музею Олександра III, і по війні він нібито знаходився в музеї Павловська.

К.Аренський, якому пощастило зустрічатися з Ольгою Скальковською протягом декількох років щоденно, відзначав: “Попри свій похилий вік вона не втрачала інтересу до життя і своєї абсолютного виняткової душевної

чарівності”. Щодня їй читали газети (сама вона не могла читати через поганий зір) і вона жваво цікавилася світовими подіями. Судження її навіть у питаннях політичних були вельми влучні. Приміром, ще задовго до приходу до влади Гітлера, вона його по-іншому як “божевільний” не називала. Балакучість, така притаманна старим людям, була їй цілком не властива. Про це можна, напевне, пошкодувати, позаяк вона могла б розповісти значно більше. Але на прями запитання охоче і детально відповідала, наводячи цікаві й невідомі досі деталі.

Так, вона пригадувала відвідини Л.М.Толстим її чоловіка – лейб-медика Л.Б.Бертенсона. (Якось служниця доповіла Бертенсону:

– Там мужичок якийсь до вас добивається, не знаю, чи пускати?)

Вийшовши в передпокій, Лев Бернардович побачив Лева Миколайовича, котрий чекав на нього. Він був у своєму звичайному одязі, котрий і спантеличив покоївку, яка відчинила двері).

Ольга Скальковська відкрила К.Аренському й справжню причину її відходу зі сцени. Один з її шанувальників, великий князь, частенько навідувався в антрактах до її вбиральні. Якось він з’явився разом з імператором Олександром Другим. Ольга Аполлонівна, яка не сподівалася цього, розгубилася. Її ніяковість викликала бурхливі веселощі відвідувачів.

– Еге ж, – сміявся великий князь – злякалася? Завше така бойова, пальця їй у рот не клади, а тут наче водою облили...

Після цього імператор, приїхавши до театру, щоразу заходив за лаштунки до Скальковської. Ці відвідини не дуже тішили її нареченого доктора Бертенсона, і він наполіг на тому, щоб Ольга залишила сцену. Залишивши сцену, вона ще довго виступала на концертах. Найчастіше її акомпаніаторами були А.Єсіпова, Ц.Кюї і М.Мусоргський. Усіх їх Скальковська дуже цінувала, та говорила, що найприємніше їй було співати з Мусоргським.

Втративши в Цусімському бою з японцями в травні 1905 року старшого сина, Ольга Аполлонівна припинила концертні виступи, замкнулася в більш вузькому колі близьких людей, але музика і мистецтво продовжували жити в її оселі, поки “велика жовтнева” не поклала всьому цьому край. Волею революційних подій немолодій жінці довелося перенести чимало душевних струсів, але до останніх днів свого довгого життя вона не втратила свіжості розуму, жвавого зацікавлення мистецтвом і любові до людей.

Арешт більшовиками її зятя і спричинена цим хвороба її дочки, за якою Ольга Аполлонівна, маючи 90 років від роду, доглядала як найкраща сестра-жалібниця, підірвали її сили. Вона померла 3 липня 1941 року в Ревелі (Таллінні). Через незрозумілу нормальним людям любов більшовиків влаштовувати місця розваг на цвинтарях, зазначав К.Аренський, там, де була похована Ольга Аполлонівна, по війні влаштували “парк культури і відпочинку”.

Щодо онуків Лева Бертенсона і Ольги Скальковської, то їх старший син Борис Львович Бертенсон (1878-1905) народився 18 жовтня 1878 року. Середню освіту здобув в третій Петербурзькій гімназії, а вищу – в імператорській військово-медичній академії, де він навчався з 1896 р. по 1901

р. Закінчив 10 листопада 1901 р. зі ступенем лікаря з відзнакою. В грудні того ж року був призначений молодшим судовим лікарем 18 флотського екіпажу і прикомандирований до Санки-Петербурзького морського шпиталю. Мав ступінь доктора медицини. У лютому 1904 р. переведений молодшим лікарем у гвардійській екіпаж і потім призначений в команду на панцерник „Олександр III”. Завжди коректний, привітний Борис Львович користувався загальною повагою за свої душевні якості. Загинув він в Цусимському бою 14 травня 1905 р.

Ще один син Ольги і Лева Бертенсонів Михайло (1882-1933) закінчив 1903 року Морський кадетський корпус. Як вахтенний начальник був у складі команди крейсера “Аврора”. Довелося брати участь у російсько-японській війні, на його очах загинув панцерник, на якому служив його старший брат Борис. Він тяжко пережив загибель брата, згодом служив молодшим ад’ютантом у Головному морському штабі. Після Жовтневої революції продовжував служити в Адміралтействі, потім став співробітником редакції часопису “Морской сборник”. Службу Михайла на флоті було відзначено низкою вітчизняних та закордонних нагород. Він володів англійською, французькою та німецькою мовами, тому його цінували як кваліфікованого військово-морського перекладача. Помер Михайло Львович 27 травня 1933 року від розриву серця під час прогулянки яхтою по Фінській затоці. Поховали його на Нікольському цвинтарі Олександро-Невської лаври [5].

Дочка Ольги Аполлонівни Тетяна (1879-1944) була одружена з генерал-майором Едуардом Олександровичем Верцинським (1873-1941). Після арешту і смерті чоловіка Тетяна тяжко захворіла і за нею постійно доглядала 90-річна мати.

Ще однією яскравою постаттю в цій родині був онук Аполлона Скальковського Сергій Львович Бертенсон (1885-1962). Він присвятив усе своє життя мистецтву, був не лише знавцем театру, але й живою енциклопедією блискучої театральної минувшини. Він народився у Фінляндії і вже змалку був оточений атмосферою, насиченою любов’ю до мистецтва. Мати його Ольга Аполлонівна була відомою артисткою Маріїнського театру, дядько Костянтин Аполлонович Скальковський – видатний балетний критик. Батько лікар Лев Бертенсон і дядько Василь Бертенсон захоплювалися музикою.

Тож і Сергій Бертенсон по закінченні історико-філологічного факультету Петербурзького університету вступає на службу до міністерства імператорського двору. Працює у відділі, у віданні якого перебувало спостереження за імператорськими театрами, палацами і музеями. За Тимчасового уряду в 1917 році він завідував постановочною частиною Державних Петербурзьких Театрів. У 1918-1928 роках Сергій Львович служив у Московському художньому академічному театрі, де завідував трупною і репертуаром і одночасно працював заступником директора музичної студії цього театру. Був він і секретарем В.І.Немировича-Данченка.



1928 року Сергій Бертенсон переселився до Голівуду (США), де працював в кінематографічних студіях як діалог-директор і технічний консультант. Йому й там було не з медом. “...Холлівуд – одне з найнекультурніших та найвульгарніших місць на світі...” – напише він у листі до баронеси Марії Дмитрівни Врангель (1857-1944). Вона збирала інформацію про російську культуру на еміграції, тож у листах до неї Сергій Бертенсон як історик літератури і театру розповів про власну роботу в Голлівуді і про російських емігрантів в американському кіно. Вихований на російській класиці і мхатівських традиціях поваги до авторського задуму, він ніяк не міг змиритися з примітивізмом Голівуду. Відтак у його листах до баронеси часто трапляються нотки роздратування через некультурність і вульгарність американської “фабрики мрій”.

Поряд зі службовою діяльністю Сергій Бертенсон займався в США і літературною діяльністю. Ще в Росії він співробітничав (за старою родинною традицією) в багатьох великих журналах, як автор статей з історії літератури і мистецтва. (Свого часу активно друкувалися в періодиці його дід Аполлон Скальковський, дядько Костянтин Скальковський і батько Лев Бертенсон). Перу Сергія Львовича також належали книжки про Гоголя, Катеніна і актора Сосницького. Останній був першим городничим у “Ревізорі” і Репетилівим у “Лихові з розуму” й провів на сцені Александринського театру шістьдесят років, заслуживши звання “діда російської сцени”.

Опинившись в Америці, Сергій Бертенсон у співробітництві з Джей Лайда випустив англійською мовою монографії про Мусоргського і Рахманінова. Окрім того, він співробітничав в американських часописах *The Etude*, *Music Quarterly*, *Russian Review*, *American East European and Slavic Quarterly*. Російською мовою він друкував свої статті в нью-йоркському “Новом журнале”, “Новом русском слове”. Починаючи від 1940 року, він періодично публікував у газеті “Русская жизнь” спогади про театр, літературу, музику. Нариси ці охоплювали період з 1892 по 1925 роки і згодом 1956 року видані окремою книжкою під назвою “Навколо мистецтва”.

Також у Голівуді в ті роки жив великий російський актор Михайло Олександрович Чехов (1891-1955), котрий також 1928 року виїхав з СРСР. Коли він працював над книжкою «Про техніку актора» (1945), то Сергій Бертенсон допоміг йому відредагувати книжку, за що Михайло Чехов у передмові дякував йому [10].

Опинившись в Америці, С.Бертенсон продовжував листуватися з вдовою Антона Чехова О.Л.Кніппер-Чеховою, його листи зберігаються в архіві МХАТу в Москві. Так, у квітні 1935 року він повідомляв її про гастролі групи артистів МХАТ у Нью-Йорку. Листувався С.Бертенсон також з театральним художником Мстиславом Добужинським, піаністкою Наталією Рахманіною та іншими помітними діячами культури. Це листування є цінним джерелом для дослідників.

“Сергій Львович прожив багате враженнями і плідною працею життя, постійно перебуваючи в тісному контакті з кращими представниками

мистецтва; – писав у некролозі на його смерть К.Аренський, – з багатьма він постійно листувався (чимало листів пожертвував С.Л. до музею російської культури в Сан-Франциско). С.Л. був незамінний співрозмовник, його надзвичайна пам'ять точно утримувала щонайменші подробиці минулого, і свою любов до мистецтва він умів передавати слухачам. З його відходом з життя російське мистецтво втратило свого відданого лицаря, великого мистецтвознавця, котрий учив любити і цінувати наші великі культурні цінності” [2].

Сергій Львович Бертенсон помер у Голлівуді 14 березня 1962 року.

### **Бібліографічні посилання:**

1. Аренский К. Встречи. О.А.Скальковская // Возрождение. – Париж. 1969. – Липень. – №211. – С.53.
2. Аренский К. Памяти ушедших. С.Л.Бертенсон // Новый журнал. – Нью-Йорк. 1962. – Кн.68. – С.299.
3. Балет // Энциклопедия. – М., Советская энциклопедия. – 1981. – С.467.
4. До и после трагедии. Смерть П.И.Чайковского в документах. Вступительная статья, публикация и комментарий В. Соколова // Знамя. – Москва. – 1993. – №11. – С.143-169.
5. Доммес М. А. Род Скальковских //Дерибасовская — Ришельевская. Одесский альманах, кн. 26. — Одесса, 2006. — С. 7-24.
6. Новороссийский телеграф. — 1877. – 26 февраля.
7. Радое Костич М.А. Стефан Живкович Нишлија, истакнути првог српског устанка // <http://www.arhivnis.co.ya/cirilica/idelatnost/br%202/cstefanzivknislja.htm>.
8. Скальковский А.А. (По поводу девяностолетия его жизни) // Киевская старина. – 1898. –№1. – С.152.
9. Толстой Л.М. Собрание сочинений в 20 томах.– М., Художественная литература. 1965. – Т.2. – С.157.
10. Чехов Михаил. Литературное наследие. В 2-х томах. Об искусстве актера. – М., Искусство, 1986. – Т.2. – С.178.